

रशियाशी संबंध-पारंपारिक मैत्रीपासून नवीन सहकार्यापर्यंत

* कल्पना पंडितराव कांबळे,

* संशोधक विद्यार्थिनी, के.जे. सोमय्या कला, वाणिज्य आणि विज्ञान महाविद्यालय, कोपरगाव.

सारांश:

प्रस्तुत संशोधनपत्र “रशियाशी संबंध – पारंपारिक मैत्रीपासून नवीन सहकार्यापर्यंत” भारत-रशिया संबंधांचा ऐतिहासिक, धोरणात्मक व आधुनिक दृष्टिकोनातून सखोल आढावा घेते. भारताने स्वातंत्र्योत्तर काळापासून स्वतंत्र परराष्ट्र धोरण अवलंबले असले तरी रशिया (पूर्वीचा सोव्हिएत संघ) हा भारताचा सर्वाधिक विश्वासार्ह आणि स्थिर सहकारी देश राहिला आहे. औद्योगिक विकास, संरक्षण, तंत्रज्ञान, विज्ञान, संस्कृती आणि शिक्षण या विविध क्षेत्रांत सोव्हिएत संघाच्या सहकार्याने भारताच्या आधुनिक राष्ट्रनिर्मितीत महत्त्वपूर्ण वाटा उचलला.

शीतयुद्धाच्या काळात भारताच्या गटनिरपेक्ष भूमिकेच्या पार्श्वभूमीवरही रशियाशी असलेली रणनीतिक जवळीक वाढली. १९७१ च्या ‘इंडो-सोव्हिएत मैत्री व सहकार्य कराराने’ दोन्ही देशांमधील संबंधांना धोरणात्मक दृढता दिली. १९९१ नंतरच्या जागतिकीकरणाच्या काळात सोव्हिएत संघाच्या विघटनानंतर संबंधांना नव्या वास्तवाशी जुळवून घ्यावे लागले. यानंतरही भारत-रशिया मैत्री “Time-Tested Partnership” म्हणून अधिक सक्षम झाली.

२१ व्या शतकामध्ये या संबंधांचे रूपांतर “Special and Privileged Strategic Partnership” मध्ये झाले आहे. संरक्षण क्षेत्रातील ब्रह्मोस क्षेपणास्त्र प्रकल्प, S-400 प्रणाली, सुखोई-३० MKI, T-90 टँक यांसारख्या प्रकल्पांनी दोन्ही देशांची भागीदारी अधिक मजबूत केली आहे. ऊर्जा क्षेत्रात कुडनकुलम अणुऊर्जा प्रकल्प, तसेच विज्ञान-अंतराळ क्षेत्रात इस्रो-रॉसकॉसमॉस सहकार्य ही या संबंधांच्या आधुनिक टप्प्याची उदाहरणे आहेत.

जागतिक बहुध्रुवीयतेच्या काळात BRICS, SCO आणि G20 सारख्या मंचांवर भारत-रशिया एकमेकांचे पूरक भागीदार म्हणून दिसतात. आर्थिक सहकार्य, विशेषतः तेल-गॅस व्यापार, स्थानिक चलन व्यवहार, औषधनिर्मिती आणि कोळसा-खत आयात/निर्यात यामुळे संबंध अधिक दृढ होत आहेत.

युक्रेन-रशिया संघर्ष, पाश्चिमात्य निर्बंध आणि रशिया-चीन जवळीक यांसारखी काही आव्हाने असली तरी भारत या सर्वांमध्ये संतुलित, स्वतंत्र आणि राष्ट्रीय हित जपणारी भूमिका घेऊन संबंध पुढे नेत आहे.

एकूणच, संशोधनातून स्पष्ट होते की भारत-रशिया संबंध हे विश्वास, परस्पर सन्मान आणि दीर्घकालीन सामरिक हितांवर आधारित आहेत. शीतयुद्धातील पारंपारिक मैत्री आता नव्या क्षेत्रांत – डिजिटल अर्थव्यवस्था, आर्किटेक्चर संशोधन, हरित ऊर्जा व आरोग्य तंत्रज्ञान – सहकार्याच्या दिशेने विस्तारत आहे. त्यामुळे या संबंधांचा प्रवास पारंपारिकतेपासून आधुनिकतेकडे असा सातत्याने विकसित होत राहील.

प्रस्तावना:

भारताचे परराष्ट्र धोरण नेहमीच स्वतंत्र निर्णयक्षमतेवर सार्वभौमत्वाच्या सन्मानावर आणि परस्पर सहकार्यावर आधारित राहिले आहे. रशिया (पूर्वीचा सोव्हिएत संघ) हा भारताचा असा जुना आणि विश्वासाह भोगीदार देश आहे. यांचे संबंध हे अनेक दशकांपासून परस्पर विश्वास, आदर आणि सहकार्यावर आधारित आहेत. शीतयुद्धाच्या काळात भारताने गुटनिरपेक्ष धोरण स्वीकारले असले तरी सोव्हिएत संघाशी त्याची मैत्री ही सर्वाधिक दृढ होती. औद्योगिक विकास, संरक्षण, तंत्रज्ञान आणि सांस्कृतिक देवाणघेवाण या सर्व क्षेत्रांत सोव्हिएत संघाचे योगदान ऐतिहासिक आहे. १९९१ नंतर सोव्हिएत संघाचे विघटन आणि जागतिकीकरणाच्या नव्या टप्प्याने भारत-रशिया संबंधांना नव्या वास्तवाशी जुळवून घेण्याची गरज निर्माण झाली. शीतयुद्धाच्या काळात ज्या प्रकारे भारत आणि तत्कालीन सोव्हिएत संघ (USSR) यांनी एकमेकांशी विश्वास, सहकार्य आणि धोरणात्मक भागीदारी जोपासली ती आजच्या आधुनिक काळातही नवी ऊर्जा घेऊन पुढे जातांना दिसते. २१व्या शतकात हे संबंध पारंपारिक मैत्रीपासून “विशेष आणि विशेषाधिकारप्राप्त धोरणात्मक भागीदारी” (Special and Privileged Strategic Partnership) या स्वरूपात विकसित झाली आहेत.

त्यामुळे “रशियाशी संबंध-पारंपारिक मैत्रीपासून नवीन सहकार्यापर्यंत” या विषयाचा अभ्यास करणे आज विशेष महत्त्वाचे आहे. एकेकाळी सामाजिक, राजकीय आणि आर्थिक क्षेत्रात दृढ असलेले हे संबंध आज नव्या जागतिक वास्तवात -बहुध्रुवीय जग, तंत्रज्ञान, ऊर्जा, संरक्षण, आणि अंतराळ क्षेत्रात जग बहुध्रुवीय स्वरूप घेत आहे. अमेरिका-चीन तणाव, युक्रेन युद्ध, ऊर्जा संकट, आणि जागतिक आर्थिक बदल या सर्व पार्श्वभूमीवर भारत-रशिया संबंध नव्या दिशेने विकसित होत आहेत.

संशोधनाचे उद्दिष्ट :

- १) भारत-रशिया संबंधांची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी समजून घेणे.
- २) १९९१ नंतर नव्या सहकार्याचे क्षेत्र ओळखणे.
- ३) आर्थिक, संरक्षण आणि ऊर्जा क्षेत्रातील सध्याचे संबंध अभ्यासणे.

स्वातंत्र्योत्तर काळ : १९४७ ते १९५५ मध्ये भारताने गुटनिरपेक्ष धोरण स्वीकारले असले तरी सोव्हिएत संघाशी मैत्रीपूर्ण संबंध प्रस्थापित करण्यावर भर दिला. या काळात पं. नेहरू आणि जोसेफ स्टॅलिन यांच्या नेतृत्वाखाली औद्योगिक आणि तांत्रिक सहकार्याची पायाभरणी झाली. भारतात अनेक औद्योगिक प्रकल्प उभारण्यास सोव्हिएत संघाने मदत केली त्यात **भिलाई, बोकारो, दुर्गापूर** यांसारख्या इस्पात कारखान्यांचा समावेश होता. विज्ञान, शिक्षण, आणि औद्योगिक तंत्रज्ञान क्षेत्रातही या सहकार्याचा विस्तार झाला म्हणूनच भारत-रशिया संबंधांना स्थिरता आणि विश्वासाचा पाया घालणारी ही परंपरागत मैत्रीची पायरी मानली जाते.

दुसऱ्या टप्प्यात: १९६० ते १९७० पर्यंत, धोरणात्मक जवळीक वाढली. या काळात १९६२ च्या भारत-चीन युद्धानंतर भारताने संरक्षण क्षेत्रात सोव्हिएत मदतीचा स्वीकार केला. विशेषतः संरक्षण क्षेत्रात MIG-21 फायटर विमानांची निर्मिती, तंत्रज्ञान हस्तांतरण, आणि लष्करी प्रशिक्षण यामुळे भारताच्या संरक्षण क्षमतेत भर पडली आणि या भागीदारीचे महत्त्व वाढले. भारतीय लष्करातील टँक, पाणबुडी, लढाऊ विमान यांपैकी मोठा हिस्सा रशियन बनावटीचा आहे. भारताने आपली संरक्षण क्षमता वाढवण्यावर लक्ष केंद्रित केले होते. ऊर्जा प्रकल्प, आणि विज्ञान संस्थांचे उभारणी झाली तसेच सांस्कृतिक क्षेत्रात, साहित्य, चित्रपट, संगीत, आणि लोकसंस्कृतीत परस्पर प्रभाव दिसतो. या काळात सोव्हिएत संघ भारताचा सर्वात विश्वासाह भागीदार बनला होता.

१९७१ मैत्री करार : भारत आणि सोव्हिएत संघामध्ये झालेली ‘इंडो-सोव्हिएत ट्रिटी ऑफ पीस, फ्रेंडशिप अँड कोऑपेरेशन्स’ ही संधी या संबंधांचे एक महत्त्वपूर्ण पर्व मानले जाते. या करारामुळे दोन्ही देशांमधील राजकीय आणि लष्करी संबंधांना मजबूत पाया मिळाला. विशेषतः १९७१ च्या युद्धात सोव्हिएत संघाने भारताला राजनैतिक आणि लष्करी पाठबळ दिले ज्यामुळे या संबंधांना सुवर्णयुग म्हणता येते.

१९८० ते १९९१ चा काळ:- राजीव गांधी आणि मिखाईल गोर्बाचेव्ह यांच्या नेतृत्वाखाली संबंध अधिक मजबूत झाले. “दिल्ली घोषणा” या धोरणात्मक घोषणेने दोन्ही देशांना शांतता आणि सहकार्याच्या दिशेने पुढे नेले. परंतु, १९९१ मध्ये सोव्हिएत संघाच्या विघटनानंतर या संबंधांना एक नवीन दिशा मिळाली. भारताने जागतिक परिस्थितीनुसार आपले धोरण बदलले उदारीकरण, खासगीकरण, आणि जागतिकीकरण स्वीकारले ज्यामुळे भारत-रशिया संबंधांचे स्वरूप बदलले आणि दोन्ही देशात मैत्रीचे संबंध दिसू लागले. या मैत्रीला “**Time-Tested Friendship**” असे संबोधले जाते. कारण त्यामागील मुख्य कारणे राजनैतिक समर्थन, औद्योगिक आणि तांत्रिक सहकार्य, संरक्षण सहकार्य, तसेच सांस्कृतिक आणि शैक्षणिक देवाणघेवाण आहेत. रशियाने नेहमीच आंतरराष्ट्रीय मंचावर भारताला पाठिंबा दर्शवला विशेषतः काश्मीर प्रश्नावर भारताच्या बाजूने भूमिका घेतली. औद्योगिक क्षेत्रात रशियाचा तंत्रज्ञानाचा मोठा वाटा आहे ज्यात ऊर्जा, यंत्रनिर्मिती, आणि अवजड उद्योग हे क्षेत्र महत्त्वाचे आहेत. संरक्षण क्षेत्रात देखील रशियन उपकरणे भारताच्या संरक्षण दलाचा मोठा भाग आहेत. जसे की विमान, पाणबुडी, क्षेपणास्त्रे, टँक, आणि अत्याधुनिक S-400 संरक्षण प्रणाली. सांस्कृतिक आणि शैक्षणिक देवाणघेवाणही या संबंधांची महत्त्वपूर्ण बाजू आहे. भारतीय साहित्य, नृत्य, योग, आणि शिक्षण क्षेत्रात रशियामध्ये सक्रिय प्रयत्न झाले आहेत. या संबंधांचा विस्तार आता केवळ ऐतिहासिक नसून भविष्यात अनेक नवीन क्षेत्रांतही सहकार्य वाढण्याच्या दिशेने आहे.

१९९१ नंतरचा काळ : भारत-रशिया संबंधांनी धोरणात्मक भागीदारीकडे वाटचाल केली आहे. या बदलांमध्ये २००० मध्ये पंतप्रधान अटल बिहारी वाजपेयी आणि रशियाचे राष्ट्राध्यक्ष व्लादिमीर पुतिन यांनी “**Strategic Partnership**

Agreement” या करारावर स्वाक्षरी केली. त्यानंतर २०१० मध्ये या संबंधांना “Special and Privileged Strategic Partnership” असे नामकरण केले. संरक्षण क्षेत्रात, भारत-रशिया संयुक्त प्रकल्प, जसे की ब्रह्मोस क्षेपणास्त्र, S-400 प्रणाली, सुखोई-३० MKI विमान, आणि T-90 टँक, ही सहकार्याची उदाहरणे आहेत. या सहकार्यामुळे भारताच्या संरक्षण क्षमतेत मोठी भर पडली. ऊर्जा क्षेत्रात कुडनकुलम अणुऊर्जा प्रकल्प हे भारताच्या सर्वात मोठ्या अणुऊर्जा केंद्रांपैकी एक आहे. ज्यासाठी रशियाची तांत्रिक मदत आवश्यक आहे. दोन्ही देशांनी “Make in India” उपक्रमांतर्गत संरक्षण उत्पादनात सहकार्य वाढवले आहे. तसेच, इस्रो-रॉसकॉसमॉस यांच्यात उपग्रह प्रक्षेपण आणि तंत्रज्ञानात सहकार्य चालू आहे.

आर्थिक क्षेत्रात २०२४ मध्ये भारत-रशिया द्विपक्षीय व्यापार सध्या सुमारे ५० अब्ज डॉलर्सपेक्षा अधिक असले तरी यात कच्चे तेल, कोळसा, खत, आणि संरक्षण साहित्य यांचा समावेश आहे. भारत रशियाकडून निर्यात करतो तेथे औषधे, चहा, कॉफी, रत्न, आणि अभियांत्रिकी वस्तू, रुपी-रुबल व्यापार यंत्रणा आणि स्थानिक चलनांत व्यवहार यामुळे आर्थिक संबंधांना स्थैर्य प्राप्त झाले आहे.

आंतरराष्ट्रीय मंचांवर भारत-रशिया सहकार्य BRICS, SCO, G20, आणि संयुक्त राष्ट्र या संघटनांवर अधिक दृढ झाले आहे. जे जागतिक बहुपक्षीय व्यवस्थेस समर्थन करतात. विज्ञान व अंतराळ क्षेत्रातही रशियाने भारतीय अंतराळवीरांना प्रशिक्षण दिले आहे. तसेच इस्रो-रॉसकॉसमॉस करारांतर्गत यांच्यात उपग्रह प्रक्षेपण आणि गगनयान मोहिमेसाठी तंत्रज्ञान क्षेत्रात सहकार्य केले. भविष्यातील सहकार्याच्या संधींमध्ये डिजिटल तंत्रज्ञान, सायबर सुरक्षादेखील महत्त्वपूर्ण आहेत. आर्किटक क्षेत्र, आरोग्य, औषध, आणि पर्यावरणीय तंत्रज्ञान या क्षेत्रांमध्येही भारत-रशिया संबंध विकसित होत आहेत. आणि आरोग्य क्षेत्रात, कोविड-19 काळात, “स्पुतनिक-V” लस भारतात विकसित करणे या सहकार्याचे उदाहरण आहे. उत्तर-दक्षिण वाहतूक मार्ग, विशेषतः INSTC द्वारे व्यापार सुलभ होण्याची शक्यता आहे.

याशिवाय, या संबंधांना आव्हानेही आहेत. जसे की, रशियावर पश्चिमी देशांनी लादलेले निर्बंध, भारत-आणि अमेरिका-युक्रेन युद्धातील राजकीय संबंध, आणि रशिया-चीन जवळीक ही भारतासाठी काही आव्हाने आहेत.

काही प्रमाणात आव्हाने असली तरी भारत-रशिया संबंधांचा इतिहास विश्वास, मैत्री आणि बदलत्या जागतिक परिस्थितीत जुळवून घेण्याची क्षमता दर्शवतो. शीतयुद्धाच्या काळातील पारंपरिक मैत्री आज धोरणात्मक भागीदारीत बदलली आहे. जी भारताच्या स्वावलंबी आणि संतुलित परराष्ट्र धोरणाचे प्रतीक आहे. संरक्षण, ऊर्जा, विज्ञान, तंत्रज्ञान, आणि संस्कृती या सर्व क्षेत्रांत वाढत असलेले संबंध, “पारंपारिक मैत्रीपासून नवीन सहकार्यापर्यंत” या प्रवासाचा स्पष्ट संदेश देतात.

संशोधन पद्धती:

❖ हे संशोधन द्वितीय माहिती स्रोतांवर आधारित आहे.

- ❖ भारत सरकारचे परराष्ट्र मंत्रालय आणि रशियन दूतावास यांचे वार्षिक अहवाल.
- ❖ विविध संशोधन संस्था (ORF, IDSA, Carnegie India) यांचे धोरण अहवाल.
- ❖ वृत्तपत्र लेख, जर्नल लेख, आणि अधिकृत निवेदन.
- ❖ स्रोतांचा विश्लेषणात्मक पद्धतीने अभ्यास करून गुणात्मक विश्लेषण केले गेले आहे.
- ❖ इतिहासकालीन दृष्टीकोन, राजकीय घटनाक्रम यांच्या साहाय्याने निष्कर्ष मांडण्यात आले आहेत.

निष्कर्ष :

भारत आणि रशिया यांचे संबंध हे केवळ सामरिक किंवा राजनैतिक मर्यादित न राहता “विश्वास, स्वातंत्र्य आणि सहकार्य” या तीन आधारस्तंभांवर उभा आहे. रशिया भारताला जागतिक स्तरावर “स्वायत्त शक्ती” म्हणून ओळख देतो. तर भारत रशियाला पश्चिमी दबावातून संतुलन साधण्यासाठी एक विश्वासू भागीदार मानतो. युक्रेन संकटानंतर भारताने तटस्थ भूमिका घेतली, परंतु त्याचवेळी तेल आयात वाढवून आपल्या राष्ट्रीय हिताचे रक्षण केले. यावरून भारताच्या संतुलित परराष्ट्र धोरणाची झलक मिळते. शीतयुद्धाच्या काळातील पारंपारिक मैत्री आज नव्या सहकार्याच्या दिशेने वाटचाल करत आहे. संरक्षण, ऊर्जा, विज्ञान, आणि संस्कृती या सर्व क्षेत्रांत या मैत्रीचे रूपांतर “विशेषाधिकारप्राप्त धोरणात्मक भागीदारी” मध्ये झाले आहे. जगातील भू-राजकीय समीकरणे बदलत असली तरी भारत-रशिया संबंध स्थैर्य, विश्वास आणि परस्पर सन्मान या मूल्यांवर पुढे जात आहेत. भविष्यकाळात हे संबंध हरित ऊर्जा, डिजिटल अर्थव्यवस्था, आणि आर्किटेक्चर संशोधन यांसारख्या नव्या क्षेत्रातही विस्तारतील त्यामुळे या मैत्रीचा प्रवास “पारंपारिकतेपासून आधुनिकतेकडे” असा म्हणता येईल.

ग्रंथसूची: (References):

1. भारताचे परराष्ट्र संबंध डॉ. शैलेंद्र देवळाणकर
2. आंतरराष्ट्रीय संबंध डॉ. शैलेंद्र देवळाणकर
3. भारताचे परराष्ट्र संबंध नवीन प्रवाह डॉ. शैलेंद्र देवळाणकर
4. भारत सरकारचे परराष्ट्र मंत्रालय आणि रशियन दूतावास यांचे वार्षिक अहवाल(online)
5. विविध संशोधन संस्था (ORF, IDSA, Carnegie India) यांचे धोरण अहवाल. (online)
6. वृत्तपत्र लेख, जर्नल लेख, आणि अधिकृत निवेदन
7. United Nations - Dynamic Equations in International Politics Dr. Shailendra Deolankar

Cite This Article: कांबळे क. पं. (2025). रशियाशी संबंध-पारंपारिक मैत्रीपासून नवीन सहकार्यापर्यंत. In Educreator Research Journal: Vol. XII (Issue VI), pp. 197–201. Doi: <https://doi.org/10.5281/zenodo.18437498>